

АЖАЛАЙ ТУГ

2021 оной апрелин 16

№ 7 (4071)

1965 онһоо гарана

нонин

Эрхим уншагша

Байгша оной апрелин 12-до нэгэдэхи хургуулида «Хуудаһан 21» («Страница 21») гэхэн уншалгын мурьсөөн үнгэргэгдбэ.

В. Карюкин, С. Кузнецова, Е. Михайлова, Н. Дариев

Энэ хэмжээ ябуулга долоодохи жэлээ үнгэргэгдэжэ байна. Захаамин аймагай хургуулинуудай арбан нурагшанар: нэгэдэхи, табадахи, Михайловкын, Сахирай, Хуртагын, Ёнгорбойн хабаадаба. Мурьсөөн гурбан шатаһаа бүридэбэ: түрүүшын шатада ород хэлэн дээрэ номһоо бэлдээтэй хэһэгүүдые тодоор, уранаар нэгэ минута уншаха; хоёрдохи шатада хариин уран зохёолшодой номһоо хэһэг ород хэлэн дээрэ эли тодоор баһал нэгэ минута найруулха байба, гурбадахи шатада шүлэг

уранаар уншаха. Гурбан шата илажа гараһан нурагша Александр Твардовскийн шүлэг уншажа «Хуудаһан 21» гэхэн мурьсөөнэй илагша болоно.

Хабаадагшатай дунда гурбан шата илажа гараба Владимир Карюкин, Софья Кузнецова, Никита Дариев, Екатерина Михайлова. Тиигээд түрүү нуурида табадахи дунда хургуулийн 11 ангиин Владимир Карюкин гаража, уласай мурьсөөндэ хабаадаха болобо.

Дэнцэма ДОНОЕВА,
манай корр.

Хүүгэдэй сэсэрлигэй түүхэһээ

Захаамин аймагай Үлэгшэн нютагай хүүгэдэй сэсэрлиг 1968 ондо «Улаан нургуули» гэжэ алдаршаһан байшан соо нээгдэһэн түүхэтэй.

Энэ шэнэ үүсхэл хүтэлбэрлэхэ уялгатайгаар Вера Дугаровна Раднаева томилогдоһон байгаа. Түрүүшын хүмүүжүүлэгшэдэй тоодо Клара Дашацыреновна Далаева, Татьяна Петровна Островская, Сэсэгма Батуевна Очирова ороно. Эдэ зомнай суг хүдэлһэн ажалшадтаяа хамта Цыпэ Санжиевна Очировагай ударидалга доро ажалдаа шармайн орожо, 50 гаран хүүгэдэй хүмүүжэхэ оршон байдал зохёогоо һэн. Хэрэгтэй хэрэгсэлнүүд: стол, стул, оронууд, шкафууд, нааданхайнууд абтаа. Нютагай бэрхэ гартан Цыренжаб Лубсанович Батуев, Ким Шарлуевич Гончиков хоёр үхибүүдэй газраа наадаха заахан гэрнүүдые, машина, дүүжэнхэй, элһэн талмай түхээржэ, багашуулай урма зориг бадаруулаа.

Эгээл түрүүн сэсэрлигтэ ороһон үхибүүдые тоолобол, 1962 оной Цыденова Цыпэ Цыреновна, Гуляев Николай Бадмаевич, Гомбоева Баярма Николаевна, Туртуев Вадим Доржиевич, Очирова Любовь Бад-

мацыреновна, Чимитова Лариса Николаевна, Базарова Елена Шагдаровна болоно.

1976 ондо сэсэрлиг хүтэлбэрлэхөө залуу шударгы, урагшаа ханаатай Дулма Цырендоржиевна Гармаева ороо һэн. Шэнэлэлгын ехэ гэгшын ажал ябуулагдаа бэлэй.

1976-1988 онуудта аймагайнгаа түрүү сэсэрлигүүдэй тоодо орожо, социалис мурьсөөнүүдтэ илалта туйлажа, элирэгшэ байгаа. Дулма Цырендоржиевнагай хэһэн ажал үндэр сэгнэлтэдэ хүртэжэ, 1985 ондо РСФСР-эй эрдэм ухаанай яаманай Хүндэлэлэй шагналда хүртөө.

Хүшэр 90-д онуудай ерэхэдэ, ажалшадтай хүсөөр сэсэрлиг хаагдангүй ажалаа ябуулаар лэ байгаа. Тэрэ үедэ хүдөө нютагай хоёр лэ, Үлэгшэнэй

ба Сахирай, сэсэрлигүүд таһалгаряагүй хүндэ сагыс дабажа гараа юм.

1992 ондо нютагай барилгашад шэнэ гоё байшан баряа. Тэрэ үсын нютагай гулваа Виктория Цырендашиевна Раднаева СПК-гай ажалшадые ударидажа, һэргээлгын, халбархын талаар хамта нилээн хубитаа оруулһан.

2018 ондо сэсэрлиг 50 жэлэйнгээ ойн баярыс үргэн хэмжээндэ үнгэргөө һэн.

Мүнөө үедэ «Хэрмэхэн» хүүгэдэй сэсэрлигтэ 62 үхибүүд хүмүүжүүлэгдэнэ. Сагай эрилгэдэ тааруулан хүтэлбэрлэгшэ Людмила Михайловна Эрдынсева ажалшадтаяа суг нургалгын ба хүмүүжүүлгын ажалыс бэлиг оньһотойгоор зохёон урагшаа дабшан ябана.

Н.М. ДАМБАЕВА,
сэсэрлигэй хүмүүжүүлэгшэ

ГАЛИНА БАЗАРЖАПОВА

Эжын юрөөл

Эржэмаагай эжы ерэ гаран наһан дээрээ алдажа дуугардаг болобо. Ямар нэгэн юумэ тойруугаар, һанаа үнөөндэ оромоор бэшээр хэлэдэг болоһониинь жэгтэй.

Ехэ наһан даа. Зүнтэгэй һуури табигһаниинь гайхалгүй. Зүнтэй һайн юумэ хэлэнэ гү, али зүрюу муу юумэ «айладана» гү – адаглажа байгаарай, – гэжэ эжы аба хоёроо харууһалжа, Диваажанай орондо мордохууһан үсын нүхэр Долсон зүбшэл үгэбэ.

Санжимаа хүгшэн басаганайнгаа нойрыс һамшаан, үдэр, һүнишье хамаагүй сула дуудадаг болобо. «Эжымни, мүнөө һая хуурайлаад, эдеэлүүлээд хэбтүүлбэб. Нэгэ хэды соо бү дуудаарай, амарһууб, зай гү?» – гэхэдэнь, хүгшөө зүбшөөһэнэй тэмдэг үгэхэ, нүдээ аниб гүүлээд, басагата эһхэргэнээр хараха юм.

«Ойлгобо» гэжэ һанаһан Эржэмаагай унтариингаа таһалгада орожо, хэбтэн сасуу, дурд гэжэ үрдсэгүй байхадань, эжын дуудана:

– Эржэмаа, сонхоор дуулахадам, газар үхэрнүүд мөөрэлдэнэ. Наагаагүй хүн гүш, хүхэ дэлэнгын гэжээ... билтаржа, миил гоожодоо хүрөөд байна. Тугалнуудайн уялаа ямар хэбэрэг юм, тайлдаад лэ, эхээ таһа хүхэхэнь. Ай даа, шадалтай байгаа һаа, шамайе аргадахагүй бэлэйб. Ошо, үхэрөө һаа, – гэжэ сошордуу огсомоор дуугарба.

– Үгы, эжы юу хэлээ гэшэбта, бидэ үни хадаа город буугаа бэлэйбди. Болбосон гэр абахатаяа сасуу та-

Кондрат Сергеевэй зураг

наа буулгажа асараа һэмнайб, – гэнэ басаганиинь.

– Юун болбосон гэр гэжэ... Али зонной наадан болохоннай гү? Түргэн һаагаад, бэлшээрідэнь туу. Хоёр хүнэг һү гараха бээ, – гэжэ гэмэрээгээ таһалха юм бэшэ.

Эржэмаа кухнидаа ороод, досоонь хартаабха хээтэй хүнгэн сагаан хүнэг хоһолжо, тэрэнээ зорюута хонгирууһаар эжыдээ оробо.

– Зай, ошобоб, ошобоб. Энэ доороо һаагаад туухам, – гээд, газар гараһандал үүдээ хаб-яб байса хаагаад, һөөргөө таһалгадаа ороод унташаба.

Зүүдэн соогоо үргэлжэдөө нэмжыһэн зүлгэ ногоон дээгүүр хүл нүсэгөөр ябана. Эмжэгэн даа, зөөлэхүүн... Нёдондоной хагда

хүлым хадхуужа гээд хэргылнэ. Булжамуур жэргэнэ. Гэнтэ зүүн тээнэ Сагаагшан үнэениинь бии болоод, томо эрсэн нюдөөрөө гэмнэндэл, хэжэгтэйгээр хилайн шэртэжэ байба. Дэлэнгын гэжээ... дэлбэрхээ байһандал бүмбынхэй. «Ай зайлуул, хаахам гээд хагаагүй аалби?» – гээд, хэрин гэхэдээ, нээрээ зэмээ мэдэрһэндэл, нойтон хүлһэн бэсэрнь лэбшэжэ байба.

Хайран Сагаагшамнай... Нүүхэ болоходоо, мяхан болгоогүй, олон үхибүүтэй түрэл түрхэмэйдөө орхиһон юм.

«Яһалашье бидэниие тэдхэжэ байна, Сагаагшан. Сагаа хаалар дутанагүйбди. Хүүгэднай томо болоходоо, най хэһыетнай мартахагүйл байха», – гэжэ Жэгмэд хээтэй һайниие хүргэдэг һэн.

Түүг-түүг сохилһон зүрхээ номгоруулха һанаатай стакан соо уһа хээд уужа байтарынь, эжынь ооглобо:

– Эржэмаа, харыш, шамда яаха аргагүй ехэ бэлэг буужа байнал!

Эжынь ханада үлгөөтэй эрсэ-марьян хибэс тээшээ заажа хэлэбэ: «Пайн һаалишан гэжэ колхозһоо энэениие намда үгөө бэлэй. Москва, ВДНХ ошоо һэм. Харин шамдам миниихиһээ холо үлүү бэлэг ерэжэ байнал. Алтан часы, бэһэлиг, хибэс, торго хургы... Би залуудаа иимэ бэһэлигтэй һэм, эжым энжэ үгэһэн юм. Шиниихим бүри гоё байна. Харана гүш?» – гээд, эжынь асууһан шэгтэйгээр Эржэмаагаа шэртээд, хибэс тээшээ дахинаа харасаяа залана.

«Үгы» гэхэнь удхагүй, «тиимэ,

тиимэ» гэжэ басаганиинь зүбшөөхэл баатай болоно. «Эдээнээ суглуулаад аба. Хумяад, худхаад хаянгүй, алта мүнгэнэйнгөө абдар соо аятайхан ябталаад хэ», – гэхэдэнь, хибэсхээ юумэ хуряһан шэнги гараа арбагануулан хүдэлгэжэ, тэбэридэ багтаажа ядаһандал абажа гараба...

Эжынь иимэ ехэ хэшэгтэ хүртэһэндэнь урмашаһандаа юм гү, тэрэ үдэрөө абыагүй түбшэн үнгэргэбэ. Удаадахи хэдэн үдэршье намдуу. «Одоошье ухаамнай урдынгаа байдалда оробо хаяа... Пэг гэхэмнай бэшэ аал хоюулан...» гэжэ Эржэмаа досоогоо һэгшэбэ.

Хүгшөөдэй юуб даа, амтатай юумэ эдээд, угаалгаад, ундалаад намдуухан. Тээд уданшьегүй бараан үүлэнүүд досоонь бөөгнэржэ эхилбэ хэбэртэй.

– Эржэмаа, үтэр түргэн ерыш! Хүршэ айлайхимнай шүдхэртэй гэдэг һэмнайб. Үнэн юм байнал. Тэрэнь хана сүмэлөөд, манда ороод арбагайшажа, намайе дайлаха һанаатайл. Модо, шулуу асарыш, һамна бута сохиш! Арилаг лэ золигынь! – гэжэ бии шадалаараа һүүхирбэ.

Аляһа батаганаа намнадаг гондигорхон модо асархадань: «Энэш юугээ диилэхэ юм. Түлээнэй хажууда мунсашуу юумэн хэбтэгшэ һэн. Асар түргэн!» – гэбэл даа.

Ямар һайгаар хүдөөһөө һабаагай модо асараа һэм, тэрэнь нилээн бэстэйхэн, ута. Тэрэнээ далагашуулһаар, уур сүхалаа дэбэргэһэн мэтэ «Пөөдь, һөөдь!» гэхээр ороходонь, эжынь мунсаш хаанаб гээгүй, одоошье сэдхэлээ ханаһандли, «Энэ, энэ гондилзоно. Хии бү сохиш даа, улаан

гол руунь буулга!» – гэхэ юм. Пайса һабандаад, эсэшоод байхадань, эжынь одоошье уушхаржа: «Дахин ороо һаань, хүбүүгээ дуудуулжа, һүйдхэлынь үзүүлхэб даа. Үхин, шамайе һула гэхэмни һүрхэйхэн сохибош!» – гэхэ юм.

Үдэшэлэн Санжэ хүршэ ерэжэ, хоюулан сай ууба. «Эжы, абаяа хараха нангин уялгатай һэн хойноо яахабибди. Бидэниие түрэжэ, хүн болгожо табяа ха юм. Эжышни һайн аматай байна. Мууе намнана, һайе дуудана.

Шамдаал хэшэг хурылна ха юм. Эсээб гээд, эжыгээ бэри хүбүүндэнь бү үгэ. Шам шэнги наринаар хаража шадахагүй», – гэжэ һанааснь үргөөд, Санжэ гэртээ хариба.

Энээнэй удаа хоёр долоон хоног үнгэрөөд байхада, эжынь Эржэмаагаа шүүмжэлһэндли шэгтэйгээр угтан хэлэбэ:

– Содном баармаш, халуун наран доро талын дунда хонидоо гансаараа адуулжа ябана. Хонидынь хургажа, һэрюусэхэ газар үгы. Тээ саанахи добохон дээрэ гараа һаань, һаглагар нэгэ модон бии агша. Пүүдэртэнь хорохо байгаа. Ньюрын харлашоо, хара түгсүүл шэнги болошоо. Ногоон сай шанажа, абаашажа үгыш. Ундаа харяаг лэ, хилээмэ тоһотойгоор.

– Ямар хонёо дурданат? Содном аяр Магаданда ажал хэнэ ха юм.

– Юугээ хэлэнэш, хэдэн зуугаад хонёо адуулжа ябаһан Содномоо хаана байһан Магаданда гэхэдээ? Зай, яба, яба, сайгаа шанаад ошо, – гээд, ондоо юумэ шагнаха аргагүйгөө хүгшөө эрид мэдүүлбэ.

Эржэмаа спортивна хүнгэн хубсаһа, үргэн һарабшатай шляпа үмдэжэ, гартаа томо сүүмхэ барихан – иимэ түхэлтэйгөөр эжыдээ харагдаба. Тиин кухнидаа орожо, уушхарха һанаатай ногоон сайгаа ошон һорожо һуухадаа, ехэл гайхана. Эжынь ямар һониноор дуугарбаб? Анхандаа арбаад хонитой байгша бэлэйбди. Яһан хэдэн зуугаадынь бэ?

Эжыгээл, юрэдөө, бурханайнь орондо гомдол мууларгүйгөөр ябуулаа һаа, дээдэ зэргэ. Иимэ бодолнуудые шүрэ һубад шэнги мухарюулжа һуухадаа, эсэһэнээш мартажа, дахинаа хүсэ нэмэһэндэл болобо. Эжыдээ амтатай эдэе найруулба. Удаань хүүгэдэй хубсаһа угаадаг порошок соо оро дэбдихэрэйн зүйлые шиихажа, угаалда бэлдэбэ. Шанга һаалишан ябаа даа эжым, нюотаг нугаяашье суурхуулаа. Хоёр үхибүүдтээ дээдэ эрдэм олгуулаа. Ажабайдалда ямаршые мууларгүй.

Жэлһээ үлүүтэй саг соо эжынь хэбтэрийн байха зуураа зүнтэгэй бэшэ, зүгнэлэй һайниие ганса хүүхэндээ зорюулаа, наһан соонь хүрэхэ юрөөл табяа юм. Бурхандаа мордоогүй байхадань, «хонёо тууһан» Содном бусажа, Бадма хүгшэн баяраар дэбэрээ даа. «Дал, хотоёо заһабарилаа гүш, үбэлэй хүйтэн болохонь ха юм», – гэхэдэнь: «Шэнээр баряаб», – гэжэ ехэл урмашуулаа хадам эжыгээ.

Иигэжэ басаганайнгаа хубида хэшэг хурылаад, хүбүүн, бэриее дуудажа асаруулжа, бултанда юрөөлөө хүртөөгөөд, утынгаа аянда мордоо бэлэй, Санжимаа хүгшэн.

БЭЛИГЭЙ ДЭЭЖЭ

Солбон АЮШЕЕВ

НАЙДАЛ

Гансахан хургаараа аһалдаад
байнаб гангын эрмэгһээ.
Доромни – оёоргүй харанхы нүхэн.
Гажуурхан байжа
Хүлөөрөө бэдэрнэб хабсагайн
түгдэрхэй.
Дууһана найдални – гэбэшье нэмэнэ
хүсэн.
Арайшье гэжэ абиран аһалдаад,
дээшээ гаража,
Азайхан бэсэрээ амидыб гэжэ
мэдэрхэдээ,

Паяхан абархан хабсагайн
эрмэг тэбэрин таалажа,
Пэрюунээр үлсэһэн
Пэбшээ һалхинда дууран нэнгэнэб...

ХҮХЫ

Хээрын шубуун хүхыхэн
Хэды дахин донгодооб?
Оло дахин тоолобошье,
Ондо ондоогоор согсолооб.
Хүхы шубуун дуулаашан
Хэлыш намда наһыем
Хүүгэн зали хаһандаа
Заяагаа мэдэхээ һананалби.

Арюна БАДМАЖАПОВА

* * *

ДУРАН

Хэрэггүй бодолнуудһаа хашараад,
Хуби заяагаа харааш.
Пүниин хүнэхэндэ хашхараад,
Понор мүшэдые тарааш.
Нэгэтэ ойлгохош. Дэлхэйн дурые
Пэлгэхэ юумэн түрөөгүй юм.
Пүгэдэн зогсохош. Дуранай урда
Үхэлэй харанхышье хүсэгүй юм.

Айлшалжа буухадам нютагшни
Торгон бороогоор угтаа һэн.
Алхалжа ябахадам нүхэдшни
Дулаан шарайгаар золгоо һэн.
Утаһа уулануудай хабтагай үбэр
Үлгы буусыеш тэбэрин бөөмэйлөө.
Угалза-ууланууд... Нажарай үдэр
Үргэн дайдыеш сэгнээб өөрөө.

Амгалан БУДАЕВ

БААТАР ХААНАЙ МАГТААЛ

Уран-Дүшын хормойһоо
Зэдэ мүрэн эхитэй даа,
Дээдын дүрбэн нютагаа
Дүүрэн тэгшэ харагша,
Албанда ябаһан хүбүүдэй
Арюун сээжын һахюуһан,
Дайнда мордохон хүбүүдээ
Дүлэн сооһоо гаргагша,
Уула тэнгэрийн хормойһоо
Үргэжэ хүбүүдэй харагша,

Бугай номые халхалха
Барисын эзэн Баатар хаан.
Шэбэнэжэ юрөөлөө урдагша
Шууяа түргэн Сэхир голоо,
Арса хүжөөр анхилһан
Аршаан булаг голнуудаа,
Хүбшэ, тайга, нугануудаа,
Хизаар татаһан хадануудаа,
Холын газарта хүбүүдээ,
Харида ябаһан басагадаа
Хаража һуудаг Баатар хаан.

ХАНДАЖАП ЦЫРЕНОВ

**ХОНГООДОРОЙ ТООНТО
МҮНХЭ**

Булган талата Буряадаа
Бугым хүгжэлтэ аялгаар
Буурал хангайн шэмэгээр уряалхан,
Байгаалиин зэндэмэни хэшэгтэй
арадни.

Зэлэ татаһан урихан дайдая
Зэдэ, Сэхир эжын мүнхэ булагаар
Зүрхэ сэдхэлээ ханатараа хүртэһэн,
Зулгыхан хүбүүд, басагаднай
урматайл.

Үзэмэй найхан байгаалиһаа
Үлгын дуута аялгаар
Үелһэн дуранай суранзанай хүсэндэ
Үндэр нютагаа холонгоор толотуулнал.

Домогтойхон хангайгаа
Дуунай найхан хүгжэмөөр
Дүлэтэ мориной хатараанда
Дуулажа барашагүй шэдитэйгээр
урмашуулнал.

Алдартай суутай Байгал далайгаа
Арбан гурбан ноёдой дурдалгаар
Алтан наранай элшээр жэгнэһэн
Агуу ехэ хонгорой тоонто мүнхэл.
Молор найхан Мундаргамнай
Мүнхэ тэнгэрийн туяагай үнгөөр
Морин хуурай хүгжэмөөр арюудхаһан
Мүргэлтэй гуламтаа хонгоодор
хүгжөөхэл.

Буянтайхан аба эжыгээ
Баян хэшэгтэй үреэлээр
Булга зомной хүндэлһэн
Баран манай зорилгол.

ЁНГОРБОЙМНИ

Хүхын аялга хүхин шагнаа
Хададаа жарган үхибүүн
наһанайм Бэлшэр

Аршаанта Ёнгорбоймни мүнхэ
тоонтомни.

Арюухан бурхан төөбиин тулганаа
Зүрхэн шэнгээр бурьялдаг эрдэни
аршаан.

Булжамуурай алтан аялга хүхин
шагнаа.

Булгата хангайда жарган үхибүүн
наһанайм Бэлшэр.

Аршаанта Ёнгорбоймни мүнхэ
тоонтом

Арюухан Бурхан төөбиин тулганаа
Зүрхэн шэнгээр бурьялдаг эрдэни
аршаан.

НАНГИН ДУРАН

Мүнхэ хүнийн тунгалагта
Мянган мүшэдэй эмнилдээн доро
Зэдын харьялхые шагнажа,
Заяанаймнай шэбэнээн
мартагдашагүй даа.

Хангай дайдынгаа арюуханда
Хангалтайхан сэсэгэй охин соо
Хүдэр зүрхыш шагнажа,
Ханилһан дурамнай мүхэшэхэгүй даа.

Торгон байгаалиин үзэмжэдэ
Тэнгэрийн толон доро
Танилсаһан хоёрой инаглал бадаржа,
Тайбан жаргалай дуран
сэгнэшэгүй даа.

Зэдэмэни баянхан хангайда
Залуу наһанай охин доро
Золто жаргалаа сэгнэжэ,
Залитай, согтой дуран
дууһашагүй даа.

Намжаахан нютагтаа
Набша сэсэгээр халбаржа,
Нангин найхан дурыетнай
Нангин хадагаар хүндэлхэ
заншалтай даа.

Хэрмэндэ агналга

(Үргэлжлэл)

Юра агнахаяа гарахал бүхэндөө хүдэри шэрээд ерэхэ. Хүдэри ехэ элбэг байдаг хэн. Энэш тэрэш нүүли модон дороһоо таршаанууд мэтэ хүрэлдөөд үгы болошодог хэн. Нэгэтэ дүрбүүлэн нэгэ булганай мур хоёр тээхэнь хашажа, харьдагай бүглүүдэ асараад, мурьень үгы болгоод бэдэржэ байтарнай, нохойнууд нэгэ ганса хуша тойроод унхидажа шэншэжэ байба. Манай хуша өөдэ харахада хүндышье, булганшье харагдаагүй хэн.

Бидэ тэрэ хуша галдаад үзэе гэжэ хэлсээд, хуурай нүүли, гэшүүнэ суглуулжа, хуша тойруулжа пионерскэ костёр мэтээр өөдөн хуулгажа табяад, тэрэнэй аһаабабди. Хушаяа дүрбэн зүгһөөн тойроод, нохойнуудаа хажуудаа баряад, ехэ анхаралтай өөдөө хаража байһамнай, нэгэ булган хушын оройһоо харбаһан годли шэнги тэндэһээ буужа ерээд, тээ дээрэһээ халижа гүйжэ ябашоо хэн. Бидэ хойноһоонь хаш-

харалдаад, нохойнуудтайгаа хамта тэрэ булгаа намнаад, нэгэ ехэ ута хульбөө адха руу оруулаабди. Бидэ тэндэ ерэжэ, хульбөө адха шулуу нэгэ нэгээр абажа хая хаяһаар булга бариха шийдхэбэри гаргаад. Шулуунуудыс обооргожо эхилээбди. Минии Вулкан нохой нүхэндэ хусахаар хайн байжа, булганай хайшаа ошоһон зам хуу харуулаад үгөө. Шулуунуудыс абажа хая хаяһаар, бидэ булгаяа хүсэжэ, харагдаха болоходонь. Дэмбэрэн бугаа булганда тулгаадтооной буудажа алаа хэн. Тиигэжэ тэрэ хүндэ хүшэр булгаа баряабди.

Үглөөдэрынь дүрбүүлэн Наринай наада тээхи нюрганда гараад, нэгэ булганай шагшаһан мур оложо, тэрэнээ хоёр тээхэнь хоёр халажа бүтүүлээд, нюрган дээрэ хүсэжэ. Нэгэ ехэ хүрьёо нүхэндэ ороһон байхадань. Тэрэнээ угтажа, гал ехээр түлижэ, дулаасажа байхадамнай. Нэгэ шара нохой дахуулһан хүлдэшэһэн, модон тулууртай рюкзак үргэлһэн нэгэ нимгэн синтетическэ куртка үмдэһэн Сампилов Сергей энэһээр манай хажууда хүрэжэ ерээд, иигэжэ хэлэбэ: «Аяар Ехэ-Наринай эхинһээ мүшхэжэ ерэһэн

булгымни таанад угтажа байнаалта» гээд ехэ энэбэ. Манай хаана байнат, хэд ябанат? – гэжэ асуухада. Сергей «Бидэ Ехэ-Наринай эхиндэ байнабди. Цыренов Бата, Цыренов Володя хоёртой, булга баряагүйбди. Батын булгаша шүүшхэйн нүүли доро хүбүүлээд, булганда ябанагүй. Нүгөө хоёр нохоймнай булганда ябанагүй, эдилгын богууд» гэжэ хэлээд, ехэ энэбэ. Бидэ дүрбэн булгаа утажа гаргажа ядаад, отог тээшээ ябаабди. Сергей тэндэ үлэжэ, булгаа үшөө һахихам гэбэ. Рюкзак соогоо эдихэ юумэ абаад ябанаб гэбэ. Хойто үдэрынъ бидэ баруун тээшээ гаража, хоёр хубааржа булганай шэнэ мүр бэдэрээбди. Хахад үдэр боложо байхада уулзаабди. Юра баһал нэгэ эрэ хүдэри алаһан, тэрэнээ һоёо, хоншоор хоёрһоо барижа хэрмэнэй үлхөөгөөр уяад, саһан дээгүүр шэрэжэ ерээд, маниие шэрэгты гэбэ. Бидэ дахяад хүдэри алаа һаашни шэрэхэбди, алаһан хойноо өөрөө шэрэ гэлдээд, тэрэ хүдэрёо мүльһэн дээрэ хаяад. Хоёр һалажа, булгаа бэдэрхэсэ гараабди. Дэмбэрэн Юра хоёр ураг-

шаа гаража, Александр бидэ хоёр хойшоо гараабди. Би ябажа ябатараа, нэгэ булганай шэнэхэн шагшаһан мүр олоод, Александрые хашхаржа асараад. Тэрэ мүрөө бүтүүлжэ ябатарнай, нохойнууд тэрэ булга нэгэ горхоной эрье дороһоо гэнтэ гаргаад, нэгэ наришаг шэрэнгидэ аһаагаад хусажа байба. Александр тэрэ шэрэнги доро орожо, намайгаа эрье доро байлши, буудуулһан булгаа нохойнуудһаан урид барижа абахаш. Хоёр нохой булгаа буляалдажа таһа уда татаха гэбэ. Буудахадаа сэбэр алдаад, дахяад буудахаа забдахадань, патрониинь буу сооһоонь гаража үгэнгүй. Пумаа Александр амандаа зуугаад, ехэ мэгдэжэ, хармаан соогуураа тонгорог хутага бэдэржэ, булгаа хаража, мэгдэжэл байба. Булган халиха гээд, нохойнуудһаа зүрхэ алдана хэбэртэй. Би буугаа Александрта түргэн үгэһэм, тэрэмни булгаа буудажа унагааба. Би тэрэ булга түргэн шүүрэжэ абааб. Ехэ томо булган байба. Битэрэ булгаа үбэртөө хээд, нүгөөдэ хоёртоо ошообди. Манай ерэхэдэ, нүгөө хоёрнай уһан дээрэ амаржа

һуугаа. Дэмбэрэн һэмээхэн энэсгээд, Юра үшөө нэгэ эрэ хүдэри алаһан байгаа. Зай, мүнөөл шэрэхэ болоолши гээд намда хандахадань. Би шэрэхэ юумэтэйб гээд, булгаа харуулхадамни, тэдэ хоёрни ехэ хүхюутэй. Нэжээд хүдэрёо шэрээд, отог тээшээ гэшхэлээ. Үглөөдэрынъ Шулуун хонолгоор һарьдагаа дабахаяа мордообди. Дабаан өөдэ Александр морёо хүтэлжэ гараа. «Муу морин хүл эсээхэ» гэжэ урдын үгэ зүб юм байха. Минии түрэл болохо Сагаан-Морин нютагай Гармаев Олег Понгинын дабаанда ехэ тулижа, хара хүлһэ хаяһанаа намда зугаалаа һэн. Намтай суг 1968 ондо Санагын дунда һургуули дүүргэһэн жэлээ, Утаатын зунай найрта суута бүхэ барилдааша «Бүдүүн Сергей» гэжэ абаргын нюрга шодойруулжа. Аймагай Сурхарбаанда «Абарга» бүхэ болоһон тэрэнэй удаа оло дахин «Абарга» нэрээ аршалһан Жалсанов Ильяатай хамта агнаад. Буга алаһан, уугаар дүүрэн мяха ашаһан, дабаан өөдэ морининь эсээд байшаһан юм байха.

(Үргэлжэлэлынъ удаадахи дугаарта)

САНЖАЙЖАП БАНЗАРАКЦАЕВ

Захааминай газар дээгүүр урладаг Зэдэ голой XVI-XX-хи зуун жэлнүүдэй түүхэ, домог. Сэсэн хаанай бэлэдхэл

(Үргэлжсэлэл)

Хоюуланайнь аба эжынь ажабайдал тон адли, бэе бэендээ дээрэлхэхэ юумэн үгы. Садхалан, сэхэ ядарал үгы айлнууд. Сэрэнсүү аба эжыдээ: «Би холын нютагай залуу хүбүүнтэй танилсааб, тэрэнэй дахажа нютагаа хэлгэжэ болохоб», – гэжэ Шэмэрүүнэй аян замда ябахата хэлэһэн байна. Аба эжынгээ гуламтые дараха ёһогүйш, шиниихээр болог лэ гэжэ аба эжынь хэлэһэн байнад.

Шэмэрүүн, Сэрэнсүүдээ илдамаар хандажа, энэ үеһөө ши бидэ хоёрой ажамидаралай ута замай жолоо нэгэдэбэ гэжэ тоолоноб – гээд, Сэрэнсүүгэй хасарые үнэдэбэ. Шэмэрүүн: «Сэрэнсүүтэй хоёр хоноһондоо сэхэ баяртайб. Сэрэнсүү бидэ хоёрой заяа хубиин байдал танайхиһаа эхитэй, халха монголшуудай уряа сагай ёһо заншалаар дохижо, Суран гуайда баярые хүргэбэ. Шэмэрүүн, Сэрэнсүүгээ тэбэрсэд,

хүлэжэ байгаарай, арбаад хоноод ерэхэб гэбэ». Мориндоо мордожо наранай шэнгэхэһээ урид гэртээ хүрэхөөр оодоргобо. Замдаа ябахатаа, Сэрэнсүү бултанһаа сэбэр үхин гэжэ бодоно. Бидэ хоёр хайн дураараа, хайхан сэдхэлээрээ бэе бэе олообди. Энээнһээ хайхан юун байхаб. Манай Зээрдэ азаргын угтаанда холоһоо бууһан хайхан бэри болохо! Холын Могой нуурай шэнэ шуһан. Пайхан шэнэ гэр бүлэ мүндэлхэл. Эхэсэ эшхээһэн хайхан үхидые түрэхэл даа.

Наранай шэнгэхэ нэгэ тохой үлөөд байхата, сэр-

гэдээ буужа, морёо уяба. Аба эжы хоёронь, хүлэжэ байһандаа, сэхэ хүхюутэй угтабад. Шэмэрүүн: «Эзэн Сэсэн хаанай даабариие хүбүүнтэнэй гүйсэд дүүргээ гэжэ доро дохин үгэлбэ». Энээнһээ гадуур үгэ хэлэхэ хорюултай. Айл, аха дүүнэрэй юумэ нурахата, эзэн хаанай даабари гүйсэд дүүргэбди, Сэсэн хаан бүтээһэн хэрэгымнай зүб дээрэ тоолоо гэхэхээл ондоо үгэ хэлэнэгүй. Хэды хоногой үнгэрһэн хойно Шэмэрүүн аба, эжыдээ Сэрэнсүү гэжэ хүүхэнтэй танилсааб, бэри буулгажа абахаяа түхээрэгты, гэжэ томоотойгоор хэлэбэ.

Эжынь: «Ганса сусал гал болохогүй, ганса эрэ хүн болохогүй» – гэхэн уряа сагай үндэһэн үгэ бии, тиимэһээ зүб юумэл үгэлбэш. Энээнһээ һайхан юун байхаб, буулгажал абана бээбди. Шэмэрүүн ехээр баярлаба. Арбан табан хоногой үнгэрхэдэ Шэмэрүүн Галсан ахалагшадаа ерэбэ. Үглөө наранай мандажа байхада, эзэн хаанай саарһан бэшэгэй албанай газарта хүрэхөөр зорижо мордохобди гэжэ Галсан хэлэбэ. Тиимэ наа, танайда хонохом.

Үдэрэй тэнһээ зааха үлэжэ байхада, хэрэгтэй газартаа хүрэжэ ерэбэд.

ЭЗЭН СЭСЭН ХААНАЙ ҮРГӨӨНДЭ

Албанай газарта хүдэлдэг залуу хүбүүн гурбан нүхэдые тодожо абаад, хаанай албан бэшэгэй хэрэгыс хүтэлдэг Вандантай уулзуулба. Вандан сагтаа хүрэжэ ерэнһэндэнь баярыс хүргөөд, хаанай зүгһөө үгтэхэ бүхы саарһан бэшэгүүдыс гар гартань барюулба. Хоол бариха танхимда оруулжа хоол барюулба, архиин духаряа барихыень айладхаба. Шэмэрүүн духаряаһаа арсаба. Вандан гурбан

нүхэдэй урда зогсожо, Галсанай Сэсэн хаандаа элидхэл бэшэһэниисе, хаан ямараар сэгнээб, гэжэ гурбууландань ойлгосотойгоор хэлэжэ үгэхэ гэжэ оролдобо. Хаан бэшэгыень хоёр дахин уншаад, бүхы юумэн үнэн зүбөөр хэгдээ, бэшэгдээ гэжэ тодорхойгоор тэмдэглэжэ хэлэбэ: «Ябаһан газартаа нэрэ үгэһэниисе тон зүб: Нэрлэбэл Зэдэ голтой булаг эхинһээн абаад, горхон байһанаа Зэдэ гол болоторынь урасхалын дахажа ябаад. Ёлын үндэр һарьдаг, Сомоо һарьдаг, Бүтүү Зэдэ, Ехэ Зэдэ гэхэн голнууд. Байгаалиин бүтээһэн онсогой субаргада «Уран-Дүшэ» гэжэ тон зүб нэрэ үгөө. Ногоон эрдэни шулуу (нефрит) олоһон газартаа «Хохюурта» гэхэн нэрэ үгэһэн байнат. Нэгэ газарта «Хуурлиг» гэжэ нэрэ үгөөт. Зэдэ голтой ниилэһэн ехэхэн голдо Сэхир гэжэ сэбэр һайханаар нэрлээт. Замыетнай хааһан горхондо Номтогол гэхэн зохидхон нэрэтэй болгоот. Зэдэ, Сэхир хоёрой ниилэһэн газарта «Бэлшэр» гэжэ Халха монгол нэрэ үгөө ха юм та», – гэжэ хаан ехэ һайшаагаа, тусхайтаар тэмдэглээ.

Саашаа ябаха замыетнай хааһан хоёрдохи горхондо «Шэбэртэ» гэжэ нэрэ зохёоһондотнай баһал дэмжээ. Галсан ахалагшын шара азаргаяа хүдөөлһэн газарта Шара-Азарга гэжэ нэрэтэй болог гэжэ түүхэ домогто мүнхөөр байха нэрэ үгэжэ халха монголшуудай алдар солыс үргэбэл даа. Үшөө саашань Айнаг, Бурал-Түмэгэр, Зээрлиг гэхэн нэрэнүүдыс үгэһэн байнат, энэ зүб гү? – гэжэ Вандан гурбан аяншалагшадта хандаба. Содо бо бодоод, яг зүб гэхэн харюу үгэбэ. «Манай ябаһан газараар тэмээнэй эдихэ хатуу хадхууртай ургамал үгы, газарай хүрһэн хатуу хурса эрмэгтэй шулуугаар хушаатай, элһэтэй зөөлэн газар хараагүйбди. Тиимэһээ хоёр бүхэнтэй тэмээндэ гэр байраяа ашаад нүүжэ ябадаг халха монголшууд, энэ хада уулта дайдада ажамидархань тон хүндэ даа гэжэ бэшэһэнши хаан хоёр дахин хаража уншаад, би энэениисе мэдэхэсэ оролдоһон хүнби гэжэ Галсанда хаанай баярыс айладаһыс» – би шамда хүргэнэб, гэжэ Вандан, Галсанда доро дохибо.

(Үргэлжэлэһынь удаадахи дугаарта)

СССР гүрэнэй байдалһаа

Баруунай гүрэнүүдэй бизнесэй түлөөлэгшэдэй Росси гүрэнэй Президент-тэй уулзалгын үе...

– Борис Николаевич, мүнөө дээрээ танай орондо хүшэр хүндэ байдал тогтоод байна. Бидэнэй зүгһөө ямар туһаламжа хэрэгтэй бэ? Жэшээн, СПИД үбшэнтэй тэмсэхэ...

– Туһаламжа хэрэггүй! – гэнэ Ельцин. СПИД гээшэнтэй 20-дохи зуун жэлэй тахал үбшэн. Росси ба Япон гүрэнүүдтэ аймшагтай бэшэ...

– Юундэ? – гэжэ олзын хэрэг эрхилэгшэд һонирхобо.

– Япон гүрэн 21-дэхи зуун жэлэй ажаמידаралаар ажаһууна.

– Росси? – Харин Росси – 19-дэхи...

ЗОХЁОЛ ХЭБЛЭЛДЭ ГАРААГҮЙ

37 жэлэй хугасаа соо отель-буудалда алба хэһэн Эржэн эхэнэрэй һананайнгаа амаралгада гарахань дүтэлбэ. Нэгэтэ дүтынгөө танилнуудай дунда үгэ алдаба:

– 30 гаран жэлдэ энэ буудал соо хүнэй хараа үзөөгүй олон һонирхолтой ушарнууды харааб... Дурасхаал болгон, нэгэ зохёол-мемуар бэшэхэ гэжэ

зорилго табяад байнаб...

Нэгэ хэды үдэрэй үнгэрөөд байхада, Эржэн нюуса бэшэг абаба, тэррэн соонь иимэ мэдээсэл байба: «Нэрэтэй солотой депутадуудай зүгһөө энэ номоо бү бэшыт даа гэжэ гуйнабди, али гэбэл, бидэнэй нэрэнүүды дурдангүй үлөөгыт. Зохёол-номойтнай шагнал-гонорарайтнай мүнгэн түлбэри эльгээнэбди. Бага гээ һаатнай, үшөө нэмэхэбди...»

Хон-жэн абяагүйхэн... Зохёол хэблэлдэ гараагүй хаш...

Очир НУРБАЕВ

БУРЯАД-ОРОД ТОЛИ

ара 1. 1) задняя (или теневая) сторона; северная сторона (горы); 2) зад, спина; **ара бэе** (или **нюрган**) *парн.* спина. 2. задний, тыльный.

араалуулха *страд.* от **араалха**.

араалха 1) прорезаться (о коренных зубах); 2) делать на чем-л. зубья (*напр.* на пиле).

араама *разг.* рама.

араан 1) коренной зуб; клык (жи-

вотных); 2) шестерня.

араархи находящийся позади чего-л. **араата** 1) *хорин.* лисица, лиса; 2) *тунк.* охот. волк.

араатай имеющий зазубрины, зубчатый.

араатан звери, хищники (*букв.* клыкастые), **араахан** *уменьш.* от **араан** зубчик.

арад народ; **арад бүгэдэ** весь народ.

С.М. БАБУШКИН «Буряад-ород толи»

Редакциин хаяг:
671950, Буряад Улас, Закаменск хото,
Ленинэй үйлэ, 42-дохи гэр.
Һарадаа хоёр дахин гарадаг һонин.
Хэһэг 300.
Индекс 59901.
Эмхидхэн байгуулагша:
Захаамнай аймагай захиргаан.

Редактор Д.А. Найданова,
суглуулан бүридхэжэ,
алдуунууды ханагша, ризограф
дээрэ хэблэгшэ Э.В. Цыдемшилова.
Телефон, факс,
ород газетын редакторай: 4-46-32, 4-30-54
буриад газетын редакторай: 4-30-37
бухгалтерин – 4-31-61.

Хэблэлэй нэгэ хахад хуудһаан хэмжээтэй.
Толилогонуудга үгтгээн тоо ба
баримтануудай, хүнэй, шотагай
нэрэнүүдэй зүб бурууда
авторнуудынь харюусалгатай.
Редакциин хараа үзэл авторнуудай
һанал бодолтой зохилдонги
бэшэ байжа магад.